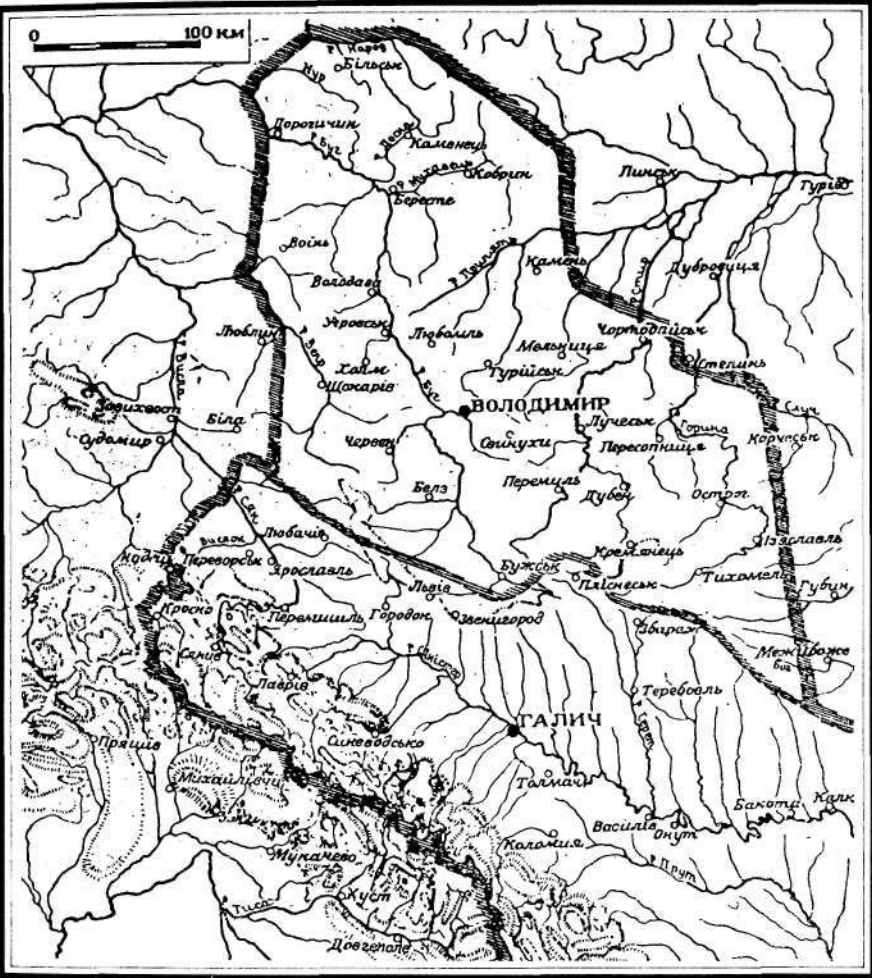

Галицько-Волинська держава в XIII ст.

Юрій Гаврилюк

СЕРЕДНЄ ПОБУЖЖЯ В VI–XIV СТ.

Залишки поселення на Середньому Побужжі, особливо в долині Бугу, що був помостом на шляху від Балтики до Чорного моря, сягають часів неоліту, а довкола Берестя — мезоліту¹.

У перших віках нашої ери території довкруги теперішніх Більська Підляського та Гайнівки були, очевидно, пограниччям елементів зарубинецької культури, що просунулася на захід, і яку можна вважати археологічним відповідником культури східних слов'ян римського періоду (I–IV ст. н.е.).

У своїй цілісності зарубинецька культура розповсюдилася на велику територію басейну Прип'яті, Дніпра, Десни й Сожі. На Середньому Побужжі її характерними пам'ятками є могильники у Великих Гриневичах біля Більська Підляського на злитті річок Білої та Орлянки, а також могильники в с. Кленики біля Берестя. Належали вони зарубинецькій людності з поліської групи, що охоплювала Західні Полісся і Волинь².

Зарубинецька культура стикалася на цій території зі спорідненою пшеворською, що охоплювала басейн Вісли й частину басейну Одера. Залишки цієї культури знаходимо в околицях Лап, Сім'ятичів, Біловежі та Берестя³. Визначити пшеворсько-зарубинецьку межу, надто у III–IV ст. н.е. на території Більської височини і над

берестейсько-дорогичинською затокою Бугу, є непростю справою з огляду на тодішню нечисленність слов'янських поселень⁴.

У той же період на території обох слов'янських культур з'явилися нові елементи, характерні для германської людності (готів і гепідів), мігруючої в напрямку чорноморських степів (вельбарська культура)⁵.

Пізньоримське поселення зникає на Побужжі в V ст. н.е. Найстаріші ранньосередньовічні поселення, що нас цікавлять, датовані другою половиною VI ст. Отже, можна констатувати перерву, яка тривала кілька десятиліть⁶.

Ранньосередньовічні поселення займали територію між обома притоками Бугу — Ливцем і Нурцем. До складу цієї археологічної одиниці входять Підляська низина з Ломжинським міжріччям і Більською височиною та східний край Сідлецької височини⁷.

Утворювані тут у VI–IX ст. поселення мали характер відкритий, не оборонний. Їх закладали над річками чи струмками, на сонячних схилах пагорбів, придатних для землеробства і тваринництва. До таких можна віднести поселення місцевостей Дорогичин, Вирово, Невідома⁸. Територія забудована була глиняними стовпоподібними напівземлянками розміром приблизно 3,4x2,2 м. Біля жител були ями для госпо-

Городище в Більську.
Фото Ю. Гаврилюка. 1992 р.

дарчих потреб. У ті часи побутувала практика випалювання земель, що змушувало кожні 5-6 років міняти ділянки⁹.

Частина поселень розвивалася самостійно, інші — в поєднанні з укріпленими поселеннями. Найбільш відомі в період VI-IX ст. на цій території лише три — у Клімах, Кшеску-Крульовій Ниві і Невідомій (Сідлецький повіт). Такі поселення були скоріше сховищем і в них постійно не мешкали. За приклад може правити городище в Невідомій, в якому немає жодних забудов. Частіше заселялися городища в Клімах і Кшеску, що зумовлювалося їх розташуванням на південному кордоні заселеної території у приріччях Ливця і Нурця, а отже, і частішою загрозою для мешканців навколишніх відкритих поселень. У цей період немає городищ між Бугом і його правою притокою Нурцем. Найближчим територіально було городище в Гатках, але воно зараховується до іншої культурної провінції¹⁰.

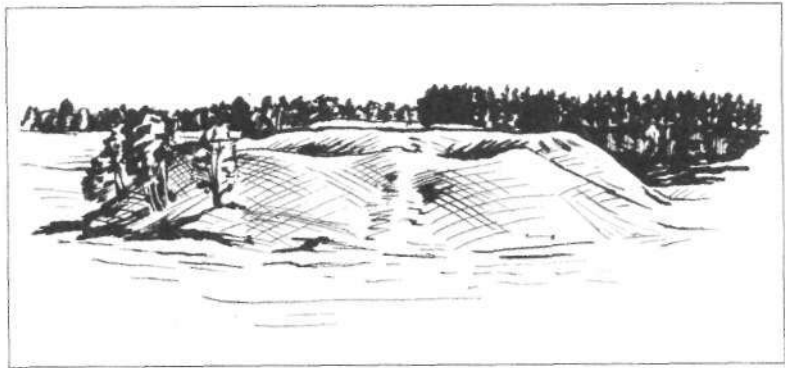
Городище в Гатках засноване в VI ст., вказує на генетичний зв'язок із східнослов'янським городищем у Зимньому (біля Володимира-Волинського) та з городищем у Шелігах на Мазовші Плоцькому. Археологам важко однозначно окреслити його етнічну приналежність¹¹. Зауважимо, що городище в Шелігах має багато ознак, характерних для Східної Слов'янщини¹².

Городище в Невідомій було розташоване на моренному холмі, що мисом врізався у долину річки Цетині. Його схили обривалися урвищем до річки. З суші територія міста мала оборонні рови і дворядний полісад, розташований ззовні рову. Зі сторони ріки був піщаний вал, що тягся від майдану городища. Отже, на закраїні майдану утворився рів, він обороняв городище зсередини і водночас служив водозбірником у період облоги. У перший період городище в Невідомій розбудовувалося в VI-VII ст.¹³

Конструкція городища в Клімах невідома. Городище в Кшеску мало два паси валу з піску, перемішаного з глиною (шириною в основі 6 м, висотою 3 м). Вали були відділені від майдану неглибоким ровом. Городище в Кшеску, як і в Клімах, зберігало залишки внутрішньої забудови, що складалася з напівземлянок¹⁴.

Городище в Гатках, заселене лише в VI ст. і не пов'язане з Побужжям, хоча воно теж було східнослов'янським, постало на природному пагорбі (70x70 м в основі, 42x50 у верхній платформі, 8 м висотою), з крутими схилами. Городище мало дерев'яне укріплення в формі двоярусного полісаду¹⁵.

Поселення Середнього Побужжя VI-VII ст. було щільною цілісністю, розміщеною по обох берегах середньої течії Бугу і його невеликих приток. Це було поселення, оточене з усіх боків пустою. На півночі воно не доходило до Нурця, на

Городище біля села Гатьки (Гміна Більська).

Рис. Андрія Петровича. 1990 р.

сході сягало до річки Пульви, на півдні не доходило до вододілу між лівими притоками Бугу й Кросни. На заході межа цього поселенського комплексу проходила по верхній течії Ливця і вздовж Цетині¹⁶.

Населення, що колонізувало цей простір, було нетутешнім. Археологічні матеріали дають змогу встановити напрямок їхньої появи, а також землі, звідки вони прибули. Все вказує на їх східнослов'янське походження. Найпомітніше це в кераміці, яку археологи знайшли у Невідомій, Вирові, Дорогичині і Кшеску. Посуд з VI – VII ст., ручної роботи і недбало оброблений зовні, що належить до типу Корчак, який називають ще „празьким”, або „житомирським”, походить з теренів правобережжя Прип'яті, від Дніпра і Тетерева до Дністра та верхнього Побужжя¹⁷. Кераміка, датована VIII–IX ст., також вказує на зв'язки зі східною Слов'янщиною. Формою, технологією виготовлення і стилістикою вона найближча посудові з території лісостепу правого басейну Дніпра¹⁸.

Про східнослов'янський родовід свідчить також характер поселення. Це будівництво городищ-притулків (тобто таких,

що служать лише для схову на випадок навали), гніздовий характер розміщення селищ, житлові забудови типу напівземлянок, характерний для Волині. Отже, поселенська ситуація на підляському Побужжі вказує на зв'язок із західною Волиною та південним Поліссям. Існуючі ж відмінності пояснюються специфікою місцевих умов розвитку поселенської групи¹⁹.

Від VI до XIII ст. на території Підляшшя зустрічаються курганні поховання, типові для східної Слов'янщини. З періоду VI–X ст. на обширі Середнього Побужжя у сучасних кордонах Польщі відоме лише одне точно датоване курганне захоронення — у Клюкові біля Сім'ятич (VI–VIII ст.). У долині річки Пересіки є близько 40 курганів у вигляді кола, у яких знайдено спалені рештки людей, фрагменти кераміки, або ж урни з прахом, покриті кам'яним плащем і земляним насипом. Подібні могильники, описані археологом Ю. Кухаренком як тип Головно знаходимо також в околицях Берестя²⁰.

Могильники з XI–XII ст. із 49 відкритих у межиріччі Нурця і Ливця (точно датовані на той час лише 8) мають форму кола,

Городище в Мельнику. Фото Юрія Гаврилюка. 1995 р.

овалу, а первинно, може, навіть прямокутника. У них містяться могильники трупопалення і могильники скелетів (напевно, пізніші). Крім могильників у районі Дорогичина, особливо між Бугом і Нурцем, знаходимо ще скупчення на лівому березі Нарви (Більський район) і в басейні Лісної та Мухавця (Берестейський район). Могильники цієї території своєю конструкцією та оснащенням нагадують деревлянські могильники з Південного Полісся. Є пропозиції виділення їх в окрему групу, яка згадується в літописі під іменем Бужан, хоча немає впевненості, чи це плем'я мешкало саме в тому регіоні²¹.

У XI-XIII ст. з'являються також могили з кам'яною огорожею. Вони подібні до конструкцій на території Мазовша, Плоцького і Плоньського. Форма могла засвідчувати західнослов'янське мазовецьке походження творців і користувачів тих могильників. Однак більшість гробового оснащення належить до руського культурного кола²². Отже, постає проблема

підпорядкування могильників цього типу, про що йдеться у багатьох сучасних археологічних дослідженнях. Наприклад, Христина Мусянович вважає, що це рештки мазовецького люду, що вільно поселявся серед місцевого руського населення²³. Єжи Антоневіч з таким формулюванням не погоджується. На його думку, археологічні джерела, які наполюгають на мазовецькій формі гробниці й її руському оснащенні, не дають чіткої відповіді, чи йдеться тут про руські запозичення, прийняті мазовецьким населенням, чи руський люд ховали в пласкому могильнику замість надзвичайно копіткого поховання під курганом²⁴.

Марія Міськевічова, яка найбільш ґрунтовно займається цією проблемою, звернула увагу, що поряд з руським типом оснащення могил існують інші відмінності в конструкції могильників порівняно з Мазовшем, а також відсутні предмети, характерні для надвіслянських земель (монети, культові предмети, мечі). На

думку дослідниці, це вказує на зрощення двох різних поселенських традицій — старого руського люду, що заселяв територію Середнього Побужжя від початку VI ст. н.е. і прийшлого мазовецького населення. Мазовецька колонізація почалася в XI ст., що підтверджують археологічні дані, а також Галль Анонім, який пише про перенаселення Мазовша. Колонізація мала мирний характер, тобто зіткнень між поселенцями не виникало²⁵.

Загалом можна твердити, що археологічні матеріали, в яких стверджується поселення в XI ст. групи мазовецької народності, вказують водночас на її асиміляцію руським людом, який частково прийняв мазовецьку конструкцію могил, утримуючи її до XIII ст.

Деякі сучасні історики (Ян Тишкевич чи Януш Беняк) висунули тезу, що на Більській височині та в басейні Мухавця розвивалося у VI-X ст. західнослов'янське поселення, пов'язане з Мазовшем²⁶. Проте ця думка не підтверджується археологічними даними. На відсутність у цей період істотних зв'язків із Мазовшем вказує також місцезнаходження оборонних городищ. Так, наприклад, городища, що виникли близько X ст., розташовувалися на західних і південних кордонах надбужанських поселень. На думку М. Міськевічової, таке розташування міст вказує на ознаку відрубності людей, заселяючих цю землю. В свою чергу, східний кордон міжріччя Ливця і Нурця не виявляє рис, які б дозволяли відділити цю територію від Полісся і Волині. Тут в XI ст. утворюється городище в Бересті, що швидко стає адміністративно-торговельним осередком, однак не відіграє ролі прикордонного поселення²⁷.

У короткому описі руського поселення на Побужжі й Надсянні сучасний український історик Л. Кучінко підкреслює: „За

матеріалами Побужжя і Посяння простежується генетичний зв'язок з ранньослов'янськими старожитностями цієї території, що проявляється в топографії поселень, житлобудуванні, поховальному обряді, кераміці, прикрасах тощо. Все це свідчить, що пам'ятки обох періодів, як VI-VIII, так і IX-XIII ст., належали одному й тому ж населенню на різних етапах його історичного розвитку. Звідси концепція ряду польських дослідників (С. Кучинського, А. Куниша, Я. Котлярчика), ніби ця територія раніше була етнічно західнослов'янською, а східнослов'янською стала тільки в першій половині XI ст. в результаті встановлення тут політичної влади Київської Русі і колонізації цих земель давньоруським населенням, є непереконливою, оскільки позбавлена всяких підстав”²⁸. Про етнічну єдність Волині та Середнього Побужжя свідчить також антропологія. Згідно з нею і Волинь, і середньовічна Берестейська земля (тобто Середнє Побужжя) були заселені народністю, що належала не до поліського, а до центральноукраїнського антропологічного типу²⁹.

До 60-х років у деяких працях, присвячених Підляшшю, стверджувалося, що місцеве руське поселення поєднувалося з плем'ям дреговичів, яке вважають предками білорусів³⁰. Сучасні археологічні дослідження, визначивши напрями, за якими у VI, а особливо у X ст. н.е. на Побужжя прибувала руська людність, заперечують таку можливість. Цей застарілий погляд відхилили також інші польські й радянські археологи та історики³¹. Єжи Вишневський в енциклопедичному нарисі культури слов'ян спеціально підкреслює, що простір Підляшшя у X ст. колонізували „від півдня берегом Бугу разом з експансією руських князів волинські русини, а не північно-східні дреговичі, як вважали деякі вчені”³².

Окреслюючи межу дреговицької території, сучасний археолог В. Седов зазначає, що „на заході велика площа боліт (Вигонівське болото) відділяла поселення дреговичів від берестейського Побужжя і вододілу Буга й Немана. Населення Середнього Побужжя [...], судячи з археологічних даних, належало до зовсім іншого племені”³³. Тут слід навести думку Михайла Грушевського, який, описуючи територію окремих племен, зазначав: „На заході дреговицька кольонізація не виходила за басейн Припєти, межуючи з побужською людністю Дулібів. На німанським вододілі Дреговичі стикалися з литовськими народами... Тут можна зазначити факт, що похоронні типи середнього Побужжя (в околицях Дорогичина) вповні відрізняються від припєтсько-березинських. Це потвердило б гадку що середнє й нижнє Побужжє належало вже иньшому племені, та поки що археологічного матеріалу для сих країв дуже небогато і з висновками треба почекати”³⁴. Як бачимо, археологічні дослідження кількох останніх десятиків років цілком підтвердили це припущення і дали змогу докладно накреслити напрями, з яких було колонізовано Побужжя.

Протягом багатьох років у наукових дослідженнях дискутувалася версія про заселення Побужжя ятвягами³⁵. Автор цієї версії Ян Длугош у своїх „Річниках” назвав Дорогичин столицею племені ятвягів³⁶. Цю інформацію повторили Марцін Кромєр, Мацей Стрийковський та інші тодішні історіографи, і навіть деякі історики XIX та XX ст.

У дійсності ж це споріднене з литовцями й прусами плем’я поселилося на північ від Бебжи, на Сувальському приозер’ї. Між Бебжою і Нарвою простягалася натомість лісиста прикордонна територія, яка охоронялася руськими городищами

(Сураж, Більськ) і мазовецькими (Візна, Свенцк)³⁷. На це вказував М. Грушевський: „Північну частину Побужжя (Дорогичин, Мельник, Бранськ) часто вважають славянською займанщиною на ятвязьких ґрунтах; сей погляд однак чисто гіпотетичний; про ятвязьку кольонізацію на Побужжю ми нічого не знаємо, як і взагалі не маємо фактів, що вказували-б на якусь пізнішу руську кольонізацію в сїм краю... В XIII в., коли ми дійсно маємо звістки про Ятвягів, бачимо їх за Наревом і Бобром”³⁸.

До того, як археологічні дослідження останніх десятиків визначили культурно-етнічну приналежність та напрями міграції народу, що з половини VI ст. колонізував басейн середнього Бугу, ця проблема була дискусійною. Дискутанти спиралися на скупі інформації, що містилися в „Повісті минулих літ”. У цьому літописі є дві згадки про племінну приналежність жителів Побужжя: „Це бужани, оскільки селилися біля Бугу, і пізніше волиняни”. І ще: „Дуліби ж мешкали над Бугом, де сьогодні волиняни”³⁹.

Досить докладно коментував цю проблему М. Грушевський, полемізуючи з поглядами російського вченого А. Шахматова, який твердив, що згадані в „Повісті” бужани, волиняни і дуліби були трьома різними племенами, що по черзі заселяли Побужжя. Це видається неможливим в умовах відносної поселенської стабілізації VIII-IX ст., про який то період згадується в літописі. На думку Грушевського, в тексті „Повісті” відбилися не зумовлені міграцією племен зміни, а лише зміни назви однієї племінної групи. Він вважав, що дуліби — це найстаріша назва, ще праслов’янська, а волиняни й бужани — це назви, пов’язані з територією. Вони походили від назви городищ — Волинь (на західному березі Бугу, зараз Городок Над-

бужний) і Бужеськ (зараз Буськ в Галичині) з тим, що назва „волиняни” була в часи виникнення „Повісті” найбільш розповсюджена і зрозуміла⁴⁰.

Таку точку зору поділяє сучасний український історик С. Мішко, який стверджує: „На захід від древлян, тобто на території західноукраїнських земель — Волині, Холмщини, Підляшшя і Галичини — постала племенна держава дулібів з центром у Велині, або ж Волині над Бугом, біля гирла річки Гучви [...]. Згодом назва „дуліби” зникає, а її місце займає назва „бужани” — від політичного осередка Бужськ, сучасний Буськ. Та і ця назва не утрималася. Її заступила назва „волиняни”⁴¹.

У кожному разі слід підкреслити, що територія, з якою пов’язані ці три назви, представляє одну археологічну культуру. Ці назви взаємозамінні, і можуть стосуватися як цілого, так і окремих частин одної племенної спільноти.

З плем’ям дулібів-волинян пов’язаний переказ арабського історика Аль-Масуді. У своєму творі „Золоті луки” (947) він згадує про слов’ян, які „утворюють численні народи. І ось є один, який здавна мав владу; його короля звали Маджак. Цей народ називається Валиньяна. І цьому народові підпорядковувалися інші слов’янські племена, оскільки цей люд мав владу; інші королі їй підкорялися”⁴².

Наведена думка точно не датована, але історики зараховують її до VI ст. н.е., коли союз дулібів-волинян міг відігравати значну роль на західній території черняхівської культури, доки не зник під навалою обрив⁴³. У свою чергу, М. Грушевський відносить ці події на кінець IX ст.⁴⁴

Археологічні джерела останніх десятиріч підтверджують південно-східне походження людності, мігруючої на Середнє Побужжя у VI ст. н.е. М. Міськевічова ха-

рактеризує її як невелику групу дулібської людності, мігруючої з півдня під тиском обрив⁴⁵. До того часу північна межа дулібських поселень сягала верхньої течії Прип’яті, охоплюючи тільки сучасне волинське Полісся. Мігруючи на північ, дуліби заселяли не лише Побужжя (з того періоду можуть походити такі назви місцевостей, як Славатичі, Добрятичі, Сім’ятичі), а сягнули аж до річки Ясельди, до її гирла до Прип’яті, де згодом виник Пінськ. Та північна межа території, що її заселяли дуліби, була в VI-VII ст. також кордоном з територією, заселеною балтійцями. У VIII-IX ст. на північніші, від пізнішого Кобриня й Пінська, землі почали проникати кривичі й дреговичі, витісняючи балтійську людність і стаючи в X ст. сусідами дулібів-волинян по лінії Ясельди і Прип’яті⁴⁶.

Група, що заселяла Середнє Побужжя, була нечисленною і завдяки периферійності положення розвивалася відносно ізольовано. В VI ст. було 12 поселень, у VII-VIII — до 16-ти, а в IX ст. — лише 8. Поселення стали розростатися в X ст., коли поглибилися процеси феодалізації давніх племенних спільнот⁴⁷.

У цей період почалося формування руської та польської феодальної державності, що вплинуло і на таку віддалену периферію, як Побужжя. В XI ст. тут започатковується територіальна організація, підпорядкована владі князів⁴⁸.

З постановям у Бересті осередку управління цим північно-західним пограниччям Київської Русі, Побужжя починає набувати статусу адміністративно-політичної одиниці — Берестейської землі. Віссю Берестейської землі був Буг, на якому розташувалися головні міста — Бересть і Дорогичин.

Межі Берестейської землі окреслювали річки й заболочені низини. На заході

природною межею були притоки Бугу — Ливець і Нурець, які визначали найдавший західний досяг дулібського (волинського) поселення вже від VI ст. н.е. У пізніші часи це був водночас кордон з Польщею. Цю межу визначають не лише археологічні пам'ятки, підтвердження вона має в топонімії — у назвах місцевості із закінченням *-ичі*. На думку українського мовознавця Олега Купчинського, це дає змогу усталити виразну межу, що відділяє не лише дулібів-волинян від віслян (ототожнюваних з лендзянами) і мазовшан, а й кордон, що розділяє східних і західних слов'ян. Проходить він недалеко від правого берега Вепра (крім верхньої течії), прилягаючи на півночі до земель люблинського Полісся, потім у глибину Сідлецької височини, до гирла Нурця і Бугу. На схід від цієї пограничної межі є кілька скупчень місцевостей із назвою на *-ичі*, ці землі заселяли дуліби-волиняни. На півдні — це територія з центром у історичному місті Волинь (Сокаль, Грубешів, Володимир Волинський), на півночі ж таким осередком був Бересть (вододіл Бугу й Прип'яті з Кам'янцем та Кобрином). Трохи менші скупчення були в околицях Холма й Дорогичина, що свідчить про нерівномірне заселення плеємної території дулібів-волинян, поділеної на кілька територій щільнішого поселення, що напевно відповідало внутрішньому поділові дулібського скупчення на окремі племена⁴⁹.

Середньовічна Берестейська земля об'єднувала дві території — берестейську і дорогичинську, що увійшли до Київської держави найпізніше у другій половині X ст. М. Грушевський твердить: „Взявши на увагу ті походи Володимира в прикарпатські краї й на Побужжє (на Ятвягів), мусимо бачити тут границі Володимирової держави, хоч можливо, що ці границі були

ним тільки привернені, відновлені, а не наново здобуті”⁵⁰.

Головним містом цієї території був, звичайно, Бересть, назва якого в літописах була синонімом всієї Берестейської землі — у такому значенні вона вживається близько 1017 р. та і в пізніші часи⁵¹. У 1142 р. як головне місто окремого володіння (невеликого помістя), що надавалося одному з князів, бачимо також Дорогичин⁵². Його роль зростає з другої половини XII ст., бо він стає на певний період, як і Бересть, столицею удільного князівства, яким правили князі з волинської лінії.

Західний кордон Берестейської землі почав формуватися в X ст. Понад Ливцем виникали нові городища — у Бархові, Чоломиях, Гушлеві і, вірогідно, в Городиску біля Венгрова, Вилазах і Городиску на південь від Сідлець (можливо, ці три городища утворилися лише в XI ст.), а також наново заселялися старі — Невідома, Кліми і Кшеск. Вони оточували західну й південно-західну межу дорогичинської території. Натомість у цей період немає міст у міжріччі Нурця і Нарви (Більська територія). Не ясна також ситуація в районі Лісної і Мухавця (Берестейська територія), оскільки на цьому терені немає точно датованих археологічних стоянок. За списком, укладеним Ю. Кухаренком, на берестейській території знаходяться п'ять не вивчених городищ — в Баранках над Лісною, а також у Линеві, Озятах, Запрудах і Заліссі по обох берегах Мухавця. Водночас на цій території є велика кількість курганів (Кухаренко зараховує їх до XI-XIII ст.), що свідчить про відносно густе заселення правого (північного) берега Мухавця і обох берегів Лісної. За твердженням М. Міськевічової, виникнення городищ протягом X ст. не мало ще нічого спільного з державною територіальною

організацією, яка почала просуватися сюди лише в XI ст.⁵³ Ідучи за цією думкою, ми маємо визнати відродження старих і будівництво нових міст як укріплення західних кордонів плеємної території, що розрослася площею і демографічно, підлягаючи значним внутрішнім перетворенням.

В XI ст. відбувається значна інтенсифікація поселень і постають нові укріплені осередки — у Дорогичині (на основі двох існуючих поселень), у Мельнику, Піднісні і Влодках. Водночас створюється система городищ, що заслоняють дорогичинське Побужжя з півночі, отже, з боку Ятвязької землі. Будуються укріплені поселення в Суражі і Заячках над Нарвою і в Гатьках (на старому городищі, заселеному в VI ст.). У XII ст. цей відрізок кордону додатково укріпили городища в Більську і Бранську. У цей самий час виникає друге оборонне пасмо, що заступало дорогичинські землі з півдня — городища в Докудові, Березі, Кревиці і Замку. В XII ст. крім надбужанського Городка постають нові городища у східній частині дорогичинських земель — у Хлопкові, Дзенцьолах, Остромечині, Ключковичах і Янцевичах⁵⁴. Виникнення цієї тринадцятивічної оборонної лінії на сході та південному сході було пов'язане, певно, з виокремленням дорогичинських земель в удільне князівство, що й сталося в другій пол. XII ст. Як підкреслює М. Міськевічова, до того часу східні кордони дорогичинських поселень (міжріччя Нурця і Ливца) не виявляли ознак, які б дали змогу відділити їх від берестейських земель⁵⁵. Пізніше укріплені пункти виникли в Бужиськах (XIII ст.) і в Кримошах (на межі XIII і XIV ст.)⁵⁶.

Роман Мстиславович об'єднав усі волинські землі в одне ціле (кінець XII ст.), а в 30-х роках XIII ст. відбувається новий

поділ Берестейської землі. Данило Романович приєднав Дорогичин з Мельником до своїх галицько-холмських земель, а Бересть і Більськ і надалі лишалися в складі західноволинських володінь. Отже, з XII ст. маємо підтверджений у літописних джерелах політико-адміністративний поділ первісної території Берестейської землі на дві частини.

Не всі землі на захід від Бугу, що належали до первісної території Берестейської землі, увійшли до складу Дорогичинської землі, що виокремлювалася. Як доводять літописні дані, у другій пол. XIII ст. між північним кордоном Холмської землі і південним кордоном Дорогичинської землі знаходилися землі, які належали волинським, отже в цьому випадку — берестейським, помістям Володимира Васильковича — Вогинь на Тисьмениці і села по нижній течії Коросни⁵⁷. Вірогідно, що до Берестейської землі належали в той час городища в Докудові, Березі, Кревиці, що знаходилися на Коросні та її притоках, а також у Замку, за твердженням М. Міськевічової, яка проводить межу Дорогичинської землі на північ від цих місцевостей⁵⁸.

З політичної і військової точок зору у зовнішніх кордонах Берестейської землі (згодом Берестейської і Дорогичинської) найважливішим був західний відрізок, прилягаючий до польських територій. Він був стабільним і протягом X-XIV ст. істотно не змінювався.

Кордон від польського Мазовша починався на Нарві. Найбільш висунутим місцем Берестейської землі тут був Сураж, розташований на лівому березі Нарви, біля гирла Лізи. З мазовецького боку тут є два прикордонні городища — Візна, біля гирла Бебжи і Нарви, і Свенцк. Візна, кастелянське городище, стерегло переправу через Нарву до XIV ст., було осередком

спорадичного мазовецького поселення між Курпівською пущею і болотами Бебжи. Суха смуга під Візною використовувалась як тракт, що поєднував Мазовше з Руссю, а також з Ятвязькою землею у північно-східному напрямі⁵⁹. У 1145 р. в період внутрішніх воєн у Польщі Візна за угодою польських і руських князів опинилася під владою Ігоря Олеговича та його братів. Мазовецькі князі відвоювали її приблизно у 1149 р., у кожному разі, задовго до 1170 р., коли правив у цьому місті кастелян Болеста⁶⁰. У кінці XII і в XIII ст. шлях через Візну використовували як польські, так і руські воїни проти ятвягів.

Мазовецьке городище в Свенцьку на Броці виникло на межі XI-XII ст. За джерелами, з XIII ст. у ньому була садиба кастеляна, а також митниця. Як зазначає Д. Ясканіс, „існування гіпотетичного ринку і митниці в Свенцьку було пов'язане з функціонуванням торговельного шляху, що вів з Дорогичинсько-Берестейської Русі на Мазовше і до Ятвязької землі”⁶¹. Про зв'язки Свенцька з землями, на яких поселилася руська людність, свідчить оснащення могил на прикостьольному цвинтарі, де помітні значні руські впливи⁶².

Як твердить А. Гейштор, пасмо рідкого мазовецького поселення сягало на схід у верхів'я Нарви аж до Візни, у верхів'я Бугу до Нурця⁶³. А. Камінський пересуває межу мазовецького поселення над Нарвою більше на схід, припускаючи, що в XI-XIII ст. воно сягнуло вже до річки Лізи, тобто в безпосередню близькість до Суража⁶⁴. У кожному разі, русько-мазовецький кордон починався на захід від Суража і проходив у південному напрямку, щоб дійти гирла Нурця до Бугу. На південь від Бугу лінія густого руського поселення проходила вздовж Цетині й середньої течії Ливця, однак існування городища в Бархові та

околичних поселень вказує на зміщення кордону найдальшого обсягу Берестейської землі, аж до нижньої течії Ливця і його гирла до Бугу. На південь від середньої течії Ливця мазовецько-руський кордон через верхню течію Кшні проходив у бік середньої течії Тисмениці і Вепра⁶⁵.

Межу між Берестейською землею і Холмською визначали великі болота у долинах річок Півоні та Володавки⁶⁶. Володава, яка з'являється в літописі в пол. XIII ст., була пограничним містом, що належало ще до Берестейської землі. Південно-східну і східну межу Берестейської землі визначали болотяні землі, що тягнулися від Бугу через водорозділ Прип'яті і Мухавця, а потім через верхній Мухавець і джерела Нарви. На північ від течії Нарви простягнулося пасмо пущі і боліт, відділяючих Берестейську землю від так званої Чорної Русі (Волковиськ, Гродно), яка вже близько половини XIII ст. опинилася в руках литовських князів. Територія, що належала до Гродна, сягала до ріки Супрасль, над якою побудували прикордонну фортецю в сучасному Городку, на шляху до Дорогичина⁶⁷. Пограничними гродненськими містами були також Індура і Мстибогів⁶⁸.

Разом з розвитком поселень, що поширювалися від Бугу до Нарви, та закладанням городищ, формувалися внутрішні розподіли Берестейської землі, від якої з часом відійшли окремі землі сучасного Підляшшя. Однак це сталося лише в XV-XVI ст. і хоча в XII і XIII ст. бачимо періодичне відокремлення Дорогичина з Мельником від Берестя, то Більськ в той період залишався при Бересті, а в XIV ст. бачимо його як місто Дорогичинської землі.

Чіткіші центри поселень, що походять переважно з XI-XIII ст. (більшість археологічних стоянок), вимальовуються довго-

ла Дорогичина — від Ливця до Нурця, а також над Мухавцем і Лісною — околиці Берестя⁶⁹.

Ми вже згадували, описуючи утворення сітки городищ, що дорогичинська територія, яка заселялася ще в VI ст., почала інтенсивно розвиватися у X ст. Нові поселення розташовувалися і надалі вздовж Бугу, а щільним заселенням — в околицях Дорогичина і на лівому березі ріки між гирлом Колодійки і Турни. Колонізація тривала і в долині Точни. Ще більшого розмаху процес поселень набув протягом XI ст. На лівобережжі цілісне поселення дійшло середньої течії Ливця, а праворуч Бугу був заселений простір шириною 30 км. Подібно до попередніх часів поселення, які займали до 6 га території, розміщувалися на незаливних терасах поблизу невеликих річок або на високих, крутих берегах Бугу. Житла наземні, невідомої конструкції, з відкритими печами, побудованими з польового каміння⁷⁰.

Слабший поселенський осередок формувався на верхній Нарві та її притоках — Наровці, Локниці й Орлянці, тобто на ра-

ніше не заселюваних землях. На схід від Суража волинське поселення перейшло за Нарву. Розлогість і межа заселюваних земель визначалися обсягом врожайніших ґрунтів (тут вирізняється пасмо між Дорогичином і Більськом), обмежених болотами і пісками⁷¹.

Після відносно сприятливого періоду для поселень у X-XIII ст. прийшов час виснажливих воєн, який тривав впродовж XIII і XIV ст. У XIII і першій половині XIV ст. руські князі воювали тут з ятвягами, Литвою, з Хрестоносним орденом Добжинських братів, доходили сюди і татарські загарбники. Після занепаду Галицько-Волинської Русі в останній чверті XIV ст. ці землі зазнали агресії Тевтонського ордену. Це призвело до винищення на довгі часи поселень на верхній Нарві, і назавжди — у північній частині сучасної Біловезької і Ладської Пущі. Старе руське поселення утрималося переважно в околицях найбільших міст — Дорогичина, Більська, Бранська і Суража, а це визначило майбутню межу руського і мазовецького поселень, що формувалася на перехресті XIV і XV ст.⁷²

¹ Wiśniewski J. Podlasie // Słownik starożytności słowiańskich. — T. IV. — Wrocław, 1970. — S. 172. Див. також опис археологічних культур до зламу V-VI ст. н.е.: Nowak K., Zieliński R. Najdawniejsze dzieje Drohiczyzna i okolic. — Drohiczyń. Dzieje miasta na tle dziejów regionu (do 1950 r.). — Białystok, 1979. — S. 4-12.

² Antoniewicz J. Problemy i potrzeby badań archeologicznych na północno-wschodnich ziemiach Polski // Acta Baltico-Slavica. — T. I. — 1964. — S. 15; Szmít Z. Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Hryniewiczach Wielkich koło Bielska Podlaskiego // Wiadomości Archeologiczne. — T. VII. — 1922. — S. 107-120; Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья // Археология СССР, свод археологических источников, вып. Д1-29. — М., 1961.

— С. 18; Кухаренко Ю.В. Зарубинецкая культура // Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Д1-19. — М., 1964. — С. 43-47.

³ Jaskanis D. Pradzieje Białostoczczyzny. — Warszawa, 1974. — S. 40-41.

⁴ Miśkiewiczowa M. Mazowsze wschodnie we wczesnym średniowieczu. — Warszawa, 1981. — S. 41.

⁵ Jaskanis D. Pradzieje... — S. 38-39; Kobylński Z. Kwestie etniczne w badaniach archeologicznych Podlasia // Dyskusja. — Białystok, 1990. — № 4. — S. 30.

⁶ Miśkiewiczowa M. Mazowsze ... — S. 7.

⁷ Miśkiewiczowa M. Kompleks osadniczy w Niewiadomej, woj. siedleckie na tle osadnictwa środkowego Pobuża we wczesnym średniowieczu // Dzieje Sokołowa Podlaskiego i jego regionu. — Warszawa, 1982. — S. 8.

- ⁸ Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 49-51.
- ⁹ Ibid. — S. 48, 52-57.
- ¹⁰ Ibid.
- ¹¹ Ibid. — S. 68-69; Kobyliński Z. Kwestie etniczne... — S. 30-31.
- ¹² Szymański W. Wyniki badań grodziska z VI — VII w. w miejscowości Szeligi, pow. Płock na Mazowszu // Światowit. — T. XXIV. — 1962. — S. 369-370.
- ¹³ Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 55; Miśkiewiczowa M. Kompleks... — S. 10-13.
- ¹⁴ Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 55-57, 71
- ¹⁵ Rutkowska G. Haćki // Słownik starożytności słowiańskich. — T. VIII. — Wrocław, 1991. — S. 193.
- ¹⁶ Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 62-63.
- ¹⁷ Miśkiewiczowa M. Kompleks... — S. 34; Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 32, 35.
- ¹⁸ Miśkiewiczowa M. Kompleks... — S. 34-35; Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 32, 35, 41; Русанова И.П. О керамике раннесредневековых памятников Верхнего и Среднего Поднепровья // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 143-150; Русанова И.П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом // Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Е1-25. — М., 1973. — С. 99.
- ¹⁹ Miśkiewiczowa M. Kompleks... — S. 35; Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 51, 67.
- ²⁰ Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 57, 59; Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья // Археология СССР. Свод археологических источников, вып. Е1-57. — М., 1961. — С. 10-11. Як підкреслює інший дослідник В. Седов — на півночі пам'ятки типу Головно заходять на Берестейське Побужжя, що свідчить про колонізацію цієї території з Волині. — Див.: Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М., 1970. — С. 82.
- ²¹ Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 86-61; Miśkiewiczowa M. Kompleks... — S. 36; Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники... — С. 12.
- ²² Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 91, 94-96, 99.
- ²³ Musianowicz K. Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasiu we wczesnym średniowieczu // Materiały wczesnośredniowieczne. — T. V. — Warszawa, 1960. — S. 196-199.
- ²⁴ Antoniewicz J. Problemy... — S. 21-22.
- ²⁵ Miśkiewiczowa M. Kompleks... — S. 37-38.
- ²⁶ Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 87; Tyszkiewicz J. Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat. — Wrocław, 1975. — S. 183; Bieniak J. Państwo Mieclawa. — Warszawa, 1963. — S. 176-180.
- ²⁷ Miśkiewiczowa M. Mazowsze... — S. 108, 110-111.
- ²⁸ Кучинко М.М. Давньоруське населення Побужжя і Посяння у світлі археологічних джерел // Український історичний журнал. — 1976. — № 7. — С. 110.
- ²⁹ Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. — К., 1965. — С. 72.
- ³⁰ Musianowicz K. Granica... — S. 197-199; Jaskanis D. Pradzieje... — S. 51. Автором цієї думки можна вважати російського археолога М. Авенариуса, який вивчав Дорогичин і його околиці у 1882-1888 рр.; Burek K. Starożytnicy i archeolodzy. Z dziejów badań archeologicznych na Białostocczyźnie. — Olsztyn, 1972. — S. 22-23.
- ³¹ Jaskanis J. Badania archeologiczne w woj. białostockim w latach 1945-1963 // Rocznik Białostocki. — T. V. — Białystok, 1965. — S. 106; Tyszkiewicz J. Mazowsze... — S. 96; Tyszkiewicz J. Dregowicze // Słownik starożytności słowiańskich. — T. VIII. — Wrocław, 1991. — S. 71-71; Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники... — С. 12.
- ³² Wiśniewski J. Podlasie... — S. 172.
- ³³ Седов В.В. Дреговичи // Советская археология. — 1963. — № 3. — С. 116. Див. також: Седов В.В. Славяне... — С. 81.
- ³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. — К., 1991. — С. 186-187.
- ³⁵ Ossoliński W. Wspomnienia z Podlasia. O uroczysku historycznym zwanym Kumat // Biblioteka Warszawska. — 1848. — T. IV. — С. 465-477; Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География Начальной летописи. — Варшава, 1873. — С. 33-35, XX-XXIII; Weremiej F.Z. Stolica Jaćwieży. Monografia miasta Drohiczyzna nad Bugiem w zarysie historycznym. — Drohiczyn, 1938. — S. 158; Modrzewska K. Na ziemiach Jaćwingów // Problemy. — 1952. — № 2. — S. 108. Пояснення цієї теорії: Kamiński A. Jaćwingowie

na Podlasiu czyli o zdumiewającej trwałości fikcji historycznej // *Problemy*. — 1952. — № 5. — S. 346; *Burek K.* Starożytnicy... — S. 11 n., a також: *Wyrobisz A.* Podlasie w Polsce przedrozbiorowej // *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI — XVIII w.* — Warszawa, 1981. — S. 174-175. Див. також: *Romaniuk Z.* Uroczysko „Kumat” pod Brańskiem // *Ziemia Brańska. Rocznik*. — T. I. — Brańsk, 1989. — T. II/III. — Brańsk, 1990/1991. — S. 5-10.

³⁶ „Його головним містом і столицею був замок і місто Дорогичин” — *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego, ks. 3-4, — Warszawa, 1969. — S. 323.

³⁷ *Gieysztor A.* Jaćwież // *Słownik starożytności słowiańskich*. — T. II. — Wrocław, 1964. — S. 305-307 (карта). Як зазначає Г. Ловмянський — „житла ятвягів не простягалися навіть до Нарви і починалися на північ від боліт Бебжи в околицях Райгородського і Сельментського озер. Старе городище Рай обороняло підхід до Судовії аж доки його здобуло і знищило польське рицарство. Між Ятвязкою землею і Руссю простягалося майже на 100 км пасмо пущ і боліт, яке густо перетинали струмені; під їхньою основою на південь від Нарви розвивалося руське поселення. Бересть і Дорогичин мали характер прикордонних фортець”. *Łowmiański H.* Prusy-Litwa-Krzyżacy. — Warszawa, 1989. — S. 58.

³⁸ *Грушевський М.* Історія України... — Т. I. — С. 219.

³⁹ Літопис руський за Іпатським списком. — К., 1990. — С. 6, 8.

⁴⁰ *Грушевський М.* Історія України... — Т. I. — С. 206-209.

⁴¹ *Мішко С.* Нарис ранньої історії Русі-України. — Нью-Йорк, 1981. — С. 186.

⁴² *Labuda G.* Słowiańszczyzna pierwotna. — Warszawa. — S. 63-64; *Lewicki T.* Al-Masudi // *Słownik starożytności słowiańskich*. — T. III. — Wrocław, 1967. — S. 182-183.

⁴³ *Gąssowski J.* Dzieje i kultura dawnych Słowian (do X wieku). — Warszawa, 1964. — S. 167; *Poppe A.* Madżak // *Słownik starożytności słowiańskich*. — T. III. — Wrocław, 1967. — S. 150-151; *Державин Н.С.*

Славяне в древности. — М., 1946. — С. 14-15.

⁴⁴ *Грушевський М.* Історія України... — Т. I. — С. 377-378.

⁴⁵ *Miśkiewiczowa M.* Kompleks... — S. 35; *Miśkiewiczowa M.* Mazowsze... — S. 73.

⁴⁶ *Купчинський О.А.* Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на -ичі). — К., 1981. — С. 190-198; *Кухаренко Ю.В.* Полесье и его место в процессе этногенеза славян. По материалам археологических исследований // *Полесье. Лингвистика-археология-топонимика*. — М., 1968. — С. 44-45; *Гуревич Ф.Д.* Древности Белорусского Понеманья. — М.;Л., 1962. — С. 76-77, 136; *Седов В.В.* Славяне... — С. 81-82 (згідно з автором дреговицька колонізація була пізнішою від кривичької і розпочалася лише в XI-XII ст.).

⁴⁷ *Miśkiewiczowa M.* Kompleks... — S. 35; *Miśkiewiczowa M.* Mazowsze... — S. 54.

⁴⁸ *Miśkiewiczowa M.* Mazowsze... — S. 108.

⁴⁹ *Купчинський О.А.* Найдавніші слов'янські топоніми... — С. 170-171, 190-191.

⁵⁰ *Грушевський М.* Історія України... — Т. I. — С. 492.

⁵¹ Літопис руський... — С. 82, 85, 150.

⁵² Там само. — С. 194.

⁵³ *Кухаренко Ю.В.* Средиевковые памятники... — С. 16-20, табл. 1-3; *Miśkiewiczowa M.* Mazowsze... — S. 82, 108-109; *Miśkiewiczowa M.* Kompleks... — S. 33.

⁵⁴ *Miśkiewiczowa M.* Mazowsze... — S. 82, 108-109, 136, 137, 139; *Musianowicz K.* Drohiczyn we wczesnym średniowieczu // *Materiały Wczesnośredniowieczne*. — Т. IV. — Wrocław, 1969. — S. 223, 227.

⁵⁵ *Miśkiewiczowa M.* Mazowsze... — S. 110.

⁵⁶ Ibid. — S. 82, 143.

⁵⁷ Літопис руський... — С. 434.

⁵⁸ *Miśkiewiczowa M.* Mazowsze... — Карта 3.

⁵⁹ *Грушевський М.* Історія України... — Т. II. — К., 1992. — С. 969; *Wędzki A.* Wizna // *Słownik starożytności słowiańskich*. — Т. VI. — Wrocław, 1980. — S. 509-510.

⁶⁰ Літопис руський... — С. 198; *Aleksandrowicz St.* Działania wojenne w XI-XII ww. // *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich, cz. I.* —

Białystok, 1986. — S. 17. Можливо, що у період правління Ігоря Олеговича у Візні, в її околицях поселилася руська людність. Свідченням цього може бути село з назвою „Русь”, з ранньосередньовічним могильником, що знаходиться близько візненського городища; *Kamiński J. i A. Grodzisko w miejscowości Sambory, pow. Łomża // Wiadomości Archeologiczne. — Т. XXIII, 1956. — С. 364.*

⁶¹ *Jaskanis J. Badania archeologiczne. — С. 121.*

⁶² *Jaskanis J. Świeck // Słownik starożytności słowiańskich. — Т. V. — Wrocław, 1975. — С. 583.*

⁶³ *Gieysztor A. Mazowsze // Słownik starożytności słowiańskich. — Т. III. — Wrocław, 1967. — С. 187. Порівняй: Zajaczkowski St. Najdawniejsze osadnictwo polskie na Podlasiu // Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych. — Т. V. — Lwów, 1936. — С. 14.*

⁶⁴ *Kamiński A. Pogranicze... — С. 21.*

⁶⁵ *Miskiewiczowa M. Mazowsze... — Карта 3; Історія Української РСР. — Т. I. — Кн. I. — К., 1981. — С. 368; Кучінко М.М. До питання про співвідношення давньоруської і старопольської культур у межиріччі Західного Бугу і Нарви // Матеріали звітної наукової сесії Інституту суспільних наук АН УРСР 1971 р. — К., 1971. — С. 83; Кучінко М.М. Південно-західні межі розселення східних слов'ян у IX-XIII ст. // Український*

історичний журнал. — К., 1973. — № 9. — С. 104.

⁶⁶ *Грушевський М. Історія України... — Т. II. — С. 371; Skrzypek J. Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i Grodów Czerwieńskich. — Warszawa, 1962. — С. 78; Wiśniewski J. Podlasie... — С. 172.*

⁶⁷ *Грушевський М. Історія України... — Т. II. — С. 303; J. Wiśniewski. Podlasie... — С. 172; Kamiński A. Pogranicze... — С. 32; Herbst S. Gródek nad Supraślą // Światowit. — Т. XXIX (1962). — С. 669. Див також: Барсов Н.П. Очерки... — С. 112-114; Дашкевич М. Галицький князь Данило (Руська історична бібліотека. — Т. V). — Тернопіль, 1886. — С. 79.*

⁶⁸ *Pannonort П.А. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // Материалы и исследования по археологии СССР, № 140. — Л., 1967. — С. 83-86, 224, карта.*

⁶⁹ *Wiśniewski J. Podlasie... — С. 173.*

⁷⁰ *Miskiewiczowa M. Mazowsze... — С. 78-79.*

⁷¹ *Wiśniewski J. Podlasie... — С. 173-174; Kamiński A. Pogranicze... — С. 37.*

⁷² *Miskiewiczowa M. Kompleks... — С. 38; Wiśniewski J. Podlasie... — С. 174; Wiśniewski J. Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII // Acta Baltico-Slavica. — Т. I (1964). — С. 122.*